

Talder swaerste crime

De repressie van ketterij in de zestiende-eeuwse Nederlanden

Gert Gielis

In het ancien régime werd ketterij beschouwd als *talder swaerste crime*. Het betrof immers – net als blasfemie, toverij of simonie – een schennis van de goddelijke majesteit. In de middeleeuwen en zelfs tijdens de vroegmoderne periode kwamen processen voor ketterij niet zo vaak voor, behalve in de zestiende eeuw. Toen was de vervolging van ketterij een kwestie van staatsbelang en beheerste de ketterijproblematiek samenleving en politiek.¹ In de Habsburgse Nederlanden hebben tussen 1520 en 1570 minstens 1.300 personen hun afwijkende geloofsovertuiging met hun leven betaald.² Nergens anders in Europa lag het aantal terechtstellingen zo hoog. De verantwoordelijke, zo vertellen vele geschiedenisboeken, was ‘de Inquisitie’, maar wat die inquisitie precies behelsde, is minder duidelijk. Niet zelden wordt de term inquisitie met een hoofdletter geschreven, maar daar is voor wat betreft de Nederlanden geen echte reden toe. Een hoofdletter suggereert dat het om een soort van bureaucratische, gecentraliseerde, permanente ‘organisatie’ zou gaan, maar dat was in de Nederlanden niet het geval. Van echte institutionalisering was geen sprake. Het ambt van inquisiteur was een persoonsgebonden mandaat dat los stond van een instelling, ook van Rome. Men kan de inquisitie dus niet zomaar vergelijken met een ander juridisch college zoals bijvoorbeeld de Raad van Brabant of de Raad van Vlaanderen. Het was een uitzonderingsrechtbank.

De geschiedenis van de inquisitie spreekt tot de verbeelding, figuurlijk en letterlijk. In ons taalgebruik wordt het beeld van de inquisitie bepaald door historisch geconstrueerde stereotypen. Steevast hebben die te maken met gruwel en tyrannie. Voor een veelzeggende afspiegeling van ons collectieve geheugen voere men op Google Afbeeldingen de term ‘inquisitie’ of ‘inquisition’ in. De resultaten van de zoekopdracht: een stortvloed van prenten met gruwelijke folteringen en huiveringwekkende terechtstellingen. Het verhaal van de inquisitie – of beter: van de kettervervolging – is evenwel ingewikkelder dan de stereotypie laat uitschijnen. De complexiteit van de kettervervolging en de achterliggende structuren en patronen,

1 Voor een algemene achtergrond, zie bijvoorbeeld: J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog* (Amsterdam 2011).

2 W. Monter, ‘Heresy executions in Reformation Europe, 1520-1565’, in: O. Grell & B. Scribner (red.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation* (Cambridge 1996) 48-64.

Dit screenshot van de resultaten van de zoekterm 'inquisitie' op Google Afbeeldingen illustreert de uiterste negatieve beeldvorming die over het fenomeen inquisitie bestaat. Die perceptie gaat terug op propaganda uit de zestiende eeuw. (screenshot Google Afbeeldingen)

de mythificatie die al in de zestiende eeuw begon en onze moderne blik, bepaald door verlichtingswaarden, maken het erg lastig om het fenomeen inquisitie te vatten.

Wel is het beeld van de inquisitie in de Nederlanden in de wetenschappelijke literatuur al sterk bijgesteld nadat de confessionele stellingen in de (kerk-) geschiedenis vanaf de jaren 1960 grotendeels verlaten werden.³ We hebben zo onder meer een beter zicht gekregen op de organisatie van de ketterijvervolgning. Er rest evenwel nog veel onderzoekswerk. Door hun specifieke kennis over een dorp, gemeente, stad of streek kunnen lokale historici zonder twijfel bijdragen aan een beter begrip van de ketterijbestrijding. Dergelijk lokaal onderzoek moet dan wel voorbij de mythes van het collectieve geheugen kijken en vertrekken vanuit de meest recente inzichten. Door middel van een historisch overzicht en een analyse van de ketterijvervolgning in de vroegmoderne Nederlanden, wil ik daarom in dit artikel een interpretatiekader bieden voor de bestudering van lokale casussen. Aansluitend geef ik nog enkele wenken voor verder onderzoek.

Ketterij: een geestelijk misdrijf

In de zestiende-eeuwse Nederlanden was ketterij een zwaarwichtige maatschappelijke kwestie, die het leven van vele gelovigen direct of indirect beroerde. Vanaf 1520 domineerde het ketterijvraagstuk de binnen- én buitenlandse politieke agenda van de landsheer. Zowel Karel V als zijn zoon Filips II waren doordrongen van hun goddelijke opdracht om de eenheid van het katholieke geloof in hun territoria te bewaren. In samenspraak met hun raadgevers namen deze vorsten het voortouw in de bestrijding van de oprukkende ketterij. Die vaststelling lijkt misschien vanzelfsprekend, maar is dat – in het licht van de toenmalige visie op ketterijvervolgning – niet.

3 De meest recente stand van het onderzoek wordt gepresenteerd in: G. Gielis en V. Soen, 'The inquisitorial office in the sixteenth-century Low Countries. A dynamic perspective', *Journal of Ecclesiastical History*, 66/1 (2015) 47-66. Zie ook: G. Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven 2009). Verder in het artikel verwijs ik naar verdere specifieke literatuur. De voornaamste bronneneditie is nog steeds deze van Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, 5 dln. (Gent-'s-Gravenhage 1889-1903). Helaas gaat deze bronnenvverzameling niet verder dan 1528.

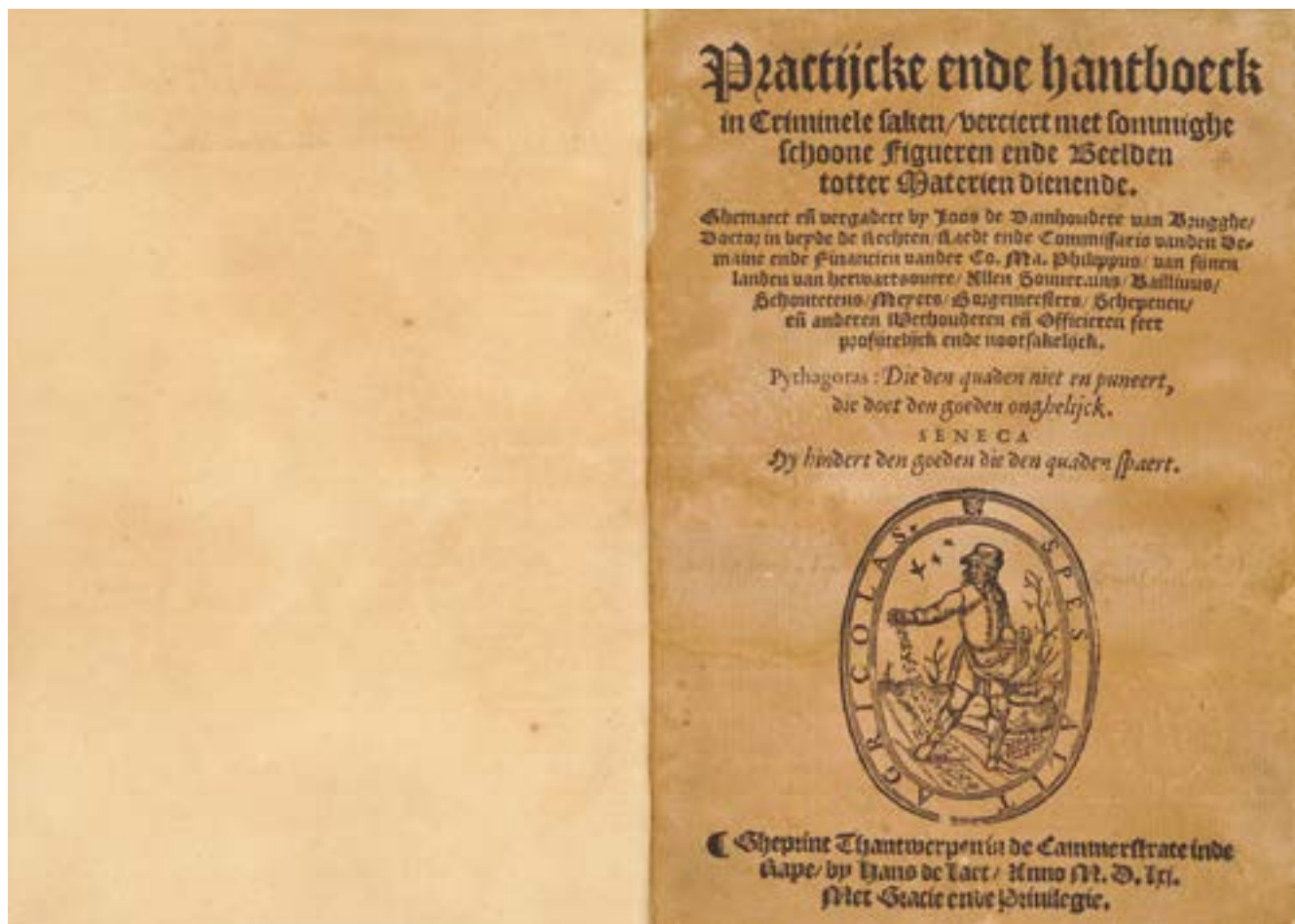
Ketterij was in eerste instantie een geestelijk misdrijf: het ging immers om afwijking van de kerkelijke leer. Bijgevolg werd ketterij in principe door een geestelijke rechter vervolgd. In 1510 legde jurist Filips Wielant in zijn standaardwerk *Practijcke criminele* de verantwoordelijkheid voor de kettervervolgving nog bij de *geestelicken juge*.⁴ Die geestelijke rechters zetelden in de bisschoppelijke rechtbanken of officialiteiten; daarnaast waren enkele pauselijke inquisiteurs uit de dominicanenorde actief.⁵ Zij waren verantwoordelijk voor de *inquisitio hereticae pravitatis*, het gerechtelijke onderzoek naar 'de ketterse verdorvenheid'. De wereldlijke rechtbank zorgde indien nodig voor uitvoering van het doodsvonnis. Dat was de gebruikelijke praktijk om ketterij juridisch te vervolgen.

Zo'n veertig jaar na Wielant stelde Joos de Damhoudere in zijn *Practijcke in criminele saken* – waarin hij nochtans grote stukken van Wielant plagieerde – vast dat de rechtspraak inzake ketterij was veranderd: 'Nochtans heeft ons de costume ende usantie jeghenwoordich daer toe ghebrocht dat alle weerlijcke juge gemeenlijc niet alleen aen en nemen ofte aenveerden d'executie maer oec kennisse van saken en t'prononcieren van der sententie in crime van heresie.'⁶ Ketterij werd dus ook vervolgd voor wereldlijke rechtbanken. Wat was er in de decennia tussen 1510 en 1555 gebeurd?

4 *Het es oic heresie danof den gheestelicken juge de inquisitie doet ende tproces maect, ende den weerlicken juge dexecutie metten viere ende confiscatie van goede* (Filips Wielant (ed. J. Monballyu), *Filips Wielant verzameld werk – I. Corte instructie in materie criminele* (Brussel 1995) 77).

5 P. Fredericq, *Inquisitio haereticae pravitatis neerlandica: geschiedenis der inquisitie in de Nederlanden tot aan hare herinrichting onder Keizer Karel V (1025-1520)*, 2 dln. (Gent 1892 en 1897).

6 Joos de Damhoudere, *Practijcke ende handbouck in criminele zaeken* (Leuven 1555) 83.

De jurist Joos de Damhoudere, commissaris in de Raad van Financiën, was een van de meest invloedrijke juridische auteurs van de zestiende eeuw. Zijn *Practijcke ende hantboeck in criminele saken* had hij evenwel grotendeels geplagieerd van Filips Wielant. Gerechts officieren konden hierin lezen wat ze in strafproceszaken moesten doen. (Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

Nieuwe stappen in de kettervervolging

Door Luthers ketterproces in Rome (1518-1521), dat eindigde met zijn veroordeling als ketter en zijn excommunicatie, en door het succes van zijn ideeën in de Nederlanden kwam het ketterijprobleem hoog op de beleidsagenda van de jonge Keizer Karel te staan. In die urgentie speelde misschien niet zozeer de specifieke aard van de nieuwlichterij een rol, als wel de snelle en grootschalige verspreiding ervan. Door de ontwikkelingen in de drukkerij en boekindustrie en de relatief hoge graad van geletterheid in de Nederlanden was de impact van Luthers protestactie, maar meer nog van Erasmus' kerkkritische ideeën, diepgaand.⁷ In de ogen van de autoriteiten die de oude sociale orde en de eenheid van religie verdedigden, vormde ketterij een fundamentele bedreiging van de door God ingestelde maatschappelijke orde. Vanuit dat perspectief ontplooidde de centrale regering twee complementaire strategieën ter bestrijding van ketterij: de uitbouw van een wetgevend kader en de oprichting van een uitzonderingsrechtbank.⁸

In de ogen van de autoriteiten die de oude sociale orde en de eenheid van religie verdedigden, vormde ketterij een fundamentele bedreiging van de door God ingestelde maatschappelijke orde

In de nasleep van de Rijksdag in Worms (voorjaar 1521), waar Luther door de keizer in de rijksban werd gedaan, werd in de Habsburgse Nederlanden nieuwe wetgeving inzake ketterij uitgevaardigd. Deze richtte zich natuurlijk precies op de kanalen waarlangs de nieuwe ideeën zich verspreidden: drukwerk en mondelinge communicatie. Het Edict van Worms werd in juli 1521 afgekondigd in enkele steden, in de Nederlanden. Het verbodde de verspreiding en consumptie van Lutherse literatuur ten strengste. Ook de zogeheten 'conventikels', geheime bijeenkomsten waarin afwijkende religieuze denkbeelden (zoals die van Luther) werden besproken, waren voortaan verboden.⁹

Ook wie de wet niet overtrad, maar er wel ketterse ideeën op na hield, moest efficiënt vervolgd kunnen worden. Keizer Karel vond het problematisch dat de bisschoppen verantwoordelijk waren voor de kettervervolging. De bisdommen waren door hun enorme uitgestrektheid moeilijk te controleren, de juridische macht van de bisschoppen was sterk uitgehold en de zetels van de bisdommen bevonden zich grotendeels buiten de landsgrenzen van de Habsburgse Nederlanden. De bestrijding van een grootschalig probleem als de verspreiding van Luthers ideeën kon met de bestaande middelen niet efficiënt worden georganiseerd, besefte men in regeringskringen. Beter was het om eigenmachtig actie te ondernemen. In de nasleep van het proces tegen Jacobus Praepositus, prior van het augustijnenklooster in Antwerpen en een vriend van Luther, kreeg de Brabantse raadsheer Frans van der Hulst in april 1522 uitzonderlijke juridische bevoegdheden om ketterij te vervolgen en te veroordelen.¹⁰ In juni 1523 kreeg hij zelfs een inquisitiemandaat

7 J.-F. Gilmont, *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)* (Parijs 1990); W. Heijting, "Ziet daer staedt ghescreven ende 't es zo". Het boek en de overdracht van ideeën bij de eerste Nederlandse evangelisch gezinden' in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 14-28; Andrew Pettegree, *The book in the Renaissance* (New Haven-Londen 2010).

8 G. Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven 2009).

9 Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis*, IV, 47-58. In sommige gewesten echter werd de wetgeving tegen ketterij pas enkele jaren later uitgevaardigd. Over de plakkatenwetgeving zie A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux (1520-1633). Tome I: La législation* (Brussel 1997) 49-50.

10 Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis*, IV, 101-104. In december 1521 was Praepositus gearresteerd omdat hij in Lutherse zin predikte. Na lange onderzochtingen door een inquisitierechtbank herriep hij publiekelijk zijn stellingen.

van paus Adrianus VI. Kort nadien, op 1 juli 1523, werden op de Brusselse Grote Markt twee jonge augustijnenbroeders van het Antwerpse klooster als eerste martelaren van de Reformatie op de brandstapel terechtgesteld.¹¹

Op 1 juli 1523 werden op de Grote Markt van Brussel twee jonge augustijnerbroeders, Hendrik Voets en Jan van Esschen, op de brandstapel terechtgesteld. Zij weigerden te verzaken aan hun geloofsovertuiging en werden zo de eerste martelaren van de Reformatie. Dit drukje zorgde ervoor dat hun wedervaren ook in het Duitse Rijk wijd bekend raakte. Zulke terechtstellingen waren eerder de uitzondering dan de regel, zeker in de beginfase van de repressie. (Gent, Universiteitsbibliotheek)

- 11 J.E. Verduyven, 'De Antwerpse augustijnen en de lutherse Reformatie, 1513-1523', *Trajecta* 16 (2007) 193-216; J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen: Geloof en heldenmoed* (Leuven 2004), Gielis, *Verdoelde schaepkens*, 91-98.

Het uitzonderingsmandaat van Van der Hulst en zijn uitgebreide autoriteit botste met de privileges en de autonomie van de gewesten. Toen Van der Hulst probeerde om een verdachte Hollandse advocaat te vervolgen, werd hij flink tegengewerkt en nam hij zijn toevlucht tot ongeoorloofde praktijken.¹² In oktober 1523 was zijn positie onhoudbaar geworden en werd hij door de landvoogdes formeel uit zijn mandaat ontslagen. De regering beraadde zich over andere mogelijkheden. Moest men terugvallen op de bisschoppelijke rechtbanken, op de oude situatie? Hoewel Karel die optie voorstond, drongen landvoogdes en raadslieden aan op een nieuwe, beter controleerbare instantie. Drie hogere geestelijken werden voorgedragen aan de paus als kandidaten voor de functie van inquisiteur-generaal.

- 12 B.-J. Spruyt, *Ketter aan het Binnenhof: Cornelis Hoen en zijn tractaat tegen de transubstantiatieleer* (Heerenveen 1997).

Na een grondig onderzoek benoemde de pauselijke nuntius in juni 1524 niet één, maar alle drie de kandidaten en verleende hen pauselijke volmachten om verdachten te reconciliëren met de Kerk, dan wel hen te vonnissen. De belangrijkste was Nicolaas Coppin, theologieprofessor en deken van het Sint-Pieterskapittel te Leuven.¹³ Hij nam vooral zaken uit Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland voor zijn rekening. Van de activiteiten van de twee andere inquisiteurs-generaal, Jacques de Lattre en Olivier Buedens, zijn voornamelijk nauwelijks sporen bekend.¹⁴ Het lijkt erop dat in de gewesten

- 13 G. Gielis, *In gratia recipimus. Nicolaas Coppin (ca. 1476-1535) en de inquisitie in de Nederlanden* (Leuven 2018).
- 14 De Lattre was prior van het klooster van Val des Ecoliers te Bergen. Buedens was proost van het Sint-Maartenskapittel in Ieper.

ten westen van de Schelde de bisschoppelijke rechtbanken meer gewicht in de schaal konden leggen. Desgewenst konden de inquisiteurs-generaal hun volmacht delegeren aan een andere geestelijke, wat inderdaad regelmatig gebeurde. Inquisiteurs reisden niet actief rond om haarden van ketterij op te sporen, maar stonden passief ter beschikking van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten die hun expertise en autoriteit nodig hadden in een ketterijproces. Toen bijvoorbeeld in 1527 na de biecht van een rancuneuze dienstmeid een netwerk van hervormingsgezinden werd ontdekt in Brussel, kwam inquisiteur-generaal Coppin het proces leiden op verzoek van de kapittel-deken en de landvoogdes.¹⁵

Organisatie van de kettervervolgning

Vanaf halverwege de jaren 1520 waren er in de Habsburgse Nederlanden grofweg vier verschillende 'spelers' met autoriteit op het vlak van kettervervolgning: 1. de bisschoppelijke rechtbanken; 2. de pauselijke inquisiteurs (doorgaans dominicanen); 3. de inquisiteurs met pauselijke volmacht, door de vorst voorgedragen; en 4. wereldlijke rechtbanken. In deze laatste categorie dient men eigenlijk nog onderscheid te maken tussen verschillende jurisdicties, vooral dan de gewestelijke gerechtshoven en de lokale schepenbanken. Bovendien waren er nog instanties met juridische prerogatieven die eveneens bevoegdheid claimden op het vlak van ketterij-jurisdictie, zoals de Leuvense universiteit en de Geheime Raad. De samenstelling van een inquisitierechtbank gebeurde ad hoc naargelang van de casus en hing sterk af van enerzijds lokale factoren en anderzijds van de identiteit(en) van de verdachte. Toen in 1543 in Leuven een netwerk van hervormingsgezinden werd opgerold, werden twee kapelaans van de Sint-Pieterskerk, ook leden van de universiteit, berecht door een kerkelijk-universitaire rechtbank, terwijl de andere burgers voor de Raad van Brabant en de Leuvense magistratuur verschenen.

Foto pagina 12-13: Verklaringen afgelegd door onder meer Valentijn van Orley (broer van Barend) en glasmaker Nicolaas Rombouts in het proces tegen de Brusselse *lutheriaenen* in 1527. Soms kan de paleografie van dergelijke documenten een uitdaging vormen, maar het is de tijdsinvestering zeker waard (Brussel, Rijksarchief, fonds Audiëntie, 1177/6, fol. 16v°-17).

- 15 G. Gielis, 'In reparationem scandali. Inquisitoriale praxis in een proces tegen Brusselse *lutheriaenen* (1527)', *Eigen Schoon en de Brabander* 98 (2015) 419-444.

Dit schilderij van André Hennebicq uit 1882, *Antonia van Roesmale verklaart de Bijbel voor de hervormden van Leuven*, laat een geromantiseerde interpretatie zien van een clandestiene bijeenkomst van hervormingsgezinden. Leden van dit zogeheten 'conventikel', onder wie Antonia van Roesmale, werden in 1543 vervolgd. (Leuven, Stadhuis)

Processen werden opgestart na een formele aanklacht. Aanhoudende geruchten over ketterij bij een bepaald persoon of netwerk werden beschouwd als voldoende grond om een proces op te starten. De echte motor achter talrijke processen was de centrale regering. Zij gelastte inquisiteurs, provinciale justitieshoven en lokale gerechtsofficieren om een proces op te starten en bemoeide zich met de afloop van specifieke ketterzaken. Het initiatief tot vervolging kwam dus zelden van de inquisiteurs zelf. In de regel waren zij passief in de uitvoering van hun ambt: zij stonden ter beschikking als experts met de noodzakelijke volmachten en mandaten, maar gingen niet actief op zoek naar haarden van ketterij. In de praktijk zien we daardoor in vele ketterprocessen een zekere taakverdeling: terwijl de inquisiteurs zich hoofdzakelijk bekommerden om de inhoudelijke aspecten van het proces (het geloofsonderzoek en het vonnis), zorgden de wereldlijke autoriteiten voor de praktische aspecten (arrestatie, detentie, uitvoering van het vonnis, enzovoort). Dat onderscheid ging evenwel niet altijd op: er zijn talrijke gevallen van processen waarin de wereldlijke rechters het geloofsonderzoek zelf voerden. Om de praktijk van de kettervervolging precies in kaart te brengen is alleszins nog meer (comparatief) onderzoek nodig.

Het staat wel vast dat die inquisitoriale praktijk steeds was gericht op reconciliatie. Een inquisiteur rekende het tot zijn finale opdracht om de verdachte met de moederkerk te verzoenen. Indien heterodoxe ideeën werden vastgesteld, stelde de inquisiteur alles in het werk om de verdachte van deze dwalingen af te brengen. Herriep de verdachte, dan was er geen spake van hardnekkigheid en dus ook niet van ketterij. Slechts wie hardnekkig in zijn dwalingen volhardde, werd tot ketter verklaard. Hier stuiten we op een belangrijk aspect van het begrip ketterij. Cruciaal in de definitie van ketterij, zeker voor inquisiteurs, was de volharding, de vrije keuze om heterodoxe denkbeelden te *sustineeren*. In het algemene taalgebruik verwees de term ketter gemakkelijk naar een persoon die afwijkende leerstellingen verkondigde; in de rechtspraak hanteerden inquisiteurs dus een enger begrip. Hardnekkigheid was voor hen de doorslaggevende factor.

Slechts wie hardnekkig in zijn dwalingen volhardde, werd tot ketter verklaard

Verscherping van de repressie

De maatregelen van de regering sorteerden weinig effect. Ketteren geachte ideeën verspreidden zich hand over hand. Het logische gevolg van de slechte naleving van de plakaten was dat de strafmaat voor ketterse delicten stelselmatig werd opgevoerd.¹⁶ In het Edict van Worms was nog niet expliciet sprake van de doodstraf: rechters moesten handelen zoals steeds tegen ketterij werd gehandeld, wat impliceert dat eventueel de doodstraf kon worden uitgesproken voor hardnekkige ketteren. De plakaten uit 1525 (voor het graafschap Holland) en 1526 (voor het graafschap Vlaanderen) legden confiscaties en geldboeten op als straf. In het plakkaat van 1529 werd de doodstraf wel expliciet gestipuleerd voor hervallen ketteren. Wie berouwvol was, kon een tweede kans krijgen. Kleinere overtredingen, bijvoorbeeld in verband met censuur, werden bestraft met een

16 Daarover handelt de studie van Goosens, *Les inquisitions modernes*, I.

geldboete, al kwam het plakkaat van 1531 ook met lijfstraffen voor drukkers en auteurs in overtreding.

In de reeks plakkaaten die in de jaren 1530 in verband met de opkomst van het anabaptisme werden afgekondigd, werd bepaald dat de doodstraf ook moest worden uitgesproken tegen berouwhebbende wederdopers.¹⁷ Daarmee werd een nieuwe stap gezet. Het plakkaat van 1540 scherpste de maatregelen verder aan en wees de justitieshoven erop dat zij de plakkaaten naar de letter moesten toepassen: de strafmatigingen die gewoonlijk werden uitgesproken, konden niet langer worden toegestaan. In het plakkaat van 1550, het sluitstuk van de ketterwetgeving, werd het principe van genade voor berouwhebbenden uiteindelijk helemaal opgegeven. Schuldig bevonden, maar berouwvolle vrouwen moesten worden bedolven, mannen onthoofd; wie hardnekkig was, moest op de brandstapel worden terechtgesteld. Het plakkaat kreeg niet voor niets de bijnaam 'Bloedplakkaat'. Nergens in Europa was de ketterwetgeving zo streng.

In 1545 greep de regering ook in in de structuren van de inquisitie. Er was op dat ogenblik nog slechts één inquisiteur-generaal in leven en het lijkt er sterk op dat deze weinig actief was. Het aantal vaste inquisiteurs werd gevoelig uitgebreid. In de verschillende kerngewesten van de Nederlanden liet de regering telkens twee permanente onderinquisiteurs aanstellen.¹⁸ Na het overlijden van de laatste overlevende inquisiteur-generaal werden in 1547 de Leuvense theologieprofessor Ruard Tapper en rechtenprofessor Michaël Driutius (overigens ook officiaal voor het bisdom Luik) als zijn opvolgers aangesteld. De vorst gaf deze nieuwbakken inquisiteurs in 1546 een nieuwe instructie, waarin hun opdracht duidelijk werd geformuleerd. De competenties van de verschillende autoriteiten werden helderder tegenover elkaar afgelijnd.

Opvallend is dat de keizer het zwaartepunt van de kettervervolging bij de wereldlijke rechtbanken legde en de inquisiteurs als een soort intelligentie-dienst voor hen probeerde te laten functioneren. Veel meer dan voorheen werden de inquisiteurs geacht om proactief te handelen. De enige inquisiteur die ten volle gevolg heeft gegeven aan die opdracht, was de deken van het Sint-Hermeskapittel in Ronse, Pieter Titelmans, die actief was in het graafschap Vlaanderen, Doornik en het Doornikse en de kasselrijen Douai, Lille en Orchies.¹⁹ Geen enkele andere inquisiteur heeft in dezelfde mate tegen ketterij opgetreden. Hoewel Titelmans een uitzondering was, is het precies zijn reputatie die de beeldvorming over de inquisitie heeft beïnvloed.

Kettervervolging op twee snelheden

Via deze herstructurering en via de regelmatige update van de ketterij-wetgeving vergrootte de regering haar greep op de kettervervolging steeds meer. De reactionaire facties aan het hof stuurden nadrukkelijker aan op een harde, letterlijk meedogenloze lijn. Er ontstond zo een kettervervolging op twee snelheden. De rigoureuze plakkaaten hadden steeds minder oog voor clementie (al werden van tijd tot tijd amnestiemaatregelen afgekondigd), terwijl de inquisitoriale praktijk net op verzoening was gericht.²⁰ De botsende visies op de aanpak en bestraffing van ketterij zorgden in de jaren 1550 voor grote politieke en sociale spanningen in de Nederlanden. Toen Filips II na de troonsafstand van Karel V in 1555 aan de macht kwam, bestond een van zijn eerste regeringsdaden erin het Bloedplakkaat opnieuw af te kondigen. Het signaal was duidelijk: de nieuwe vorst was niet van zijn het strenge ketterijbeleid van zijn vader te matigen. Tegen het ketterijbeleid

17 A. Goosens, 'Karel V en de onderdrukking van de wederdopers', *Doopsgezinde Bijdragen*, 27 (2001) 15-32.

Ruard Tapper (1487-1559) was sinds 1519 professor aan de Leuvense theologische faculteit. Hij werd vanaf 1525 regelmatig belast met inquisitoriale opdrachten. In 1547 werd hij aangesteld als inquisiteur-generaal. Tapper was een van de belangrijkste theologen van zijn tijd en zette zich ook in de voor de hervorming van de Kerk. (KU Leuven, Bijzondere Collecties)

18 Gielis en Soen, 'The inquisitorial office', 58-59.

19 J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 97 (1982) 19-63.

20 V. Soen, 'De reconciliatie van ketters in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta* 14 (2005) 337-362.

Vanaf de jaren 1550, en zeker in de jaren 1560, werd steeds feller kritiek uitgeoefend op de repressie van ketterij, gemeenzaam als 'de inquisitie' bekend. De publieke opinie werd beïnvloed door pamfletten en spotprenten zoals deze van omstreeks 1566. De 'geuzen' hebben de hoofdvogel (de inquisitie) afgeschoten, terwijl de geestelijken door hun kromme pijlen het doel hebben gemist. (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1969-65)

had steeds weerstand bestaan, maar naarmate het beleid repressiever werd klonk het protest steeds openlijker en luider. Het was niet uitzonderlijk dat een stadsbestuur de wet laks toepaste.²¹ In sommige streken werden de plakaten niet of nauwelijks in acht genomen.

21 J.J. Mulder, *De uitvoering der geloofsplakaten en het stedelijk verzet tegen de Inquisitie in Antwerpen (1550-1566)* (Gent 1897).

Toen Filips II na de troonsafstand van Karel V in 1555 aan de macht kwam, bestond een van zijn eerste regeringsdaden erin het Bloedplakkaat opnieuw af te kondigen

Ook inquisiteurs zelf waren niet bepaald gelukkig met deze ontwikkelingen. Ten eerste konden zij zich niet vinden in hun ondergeschikte positie: de wereldlijke macht moest de geestelijke assisteren, niet omgekeerd. Bovendien vonden zij het wettelijk kader waar zij als inquisiteurs ook rekening mee moesten houden, veel te streng.²² Inquisiteurs probeerden

22 Zie bijvoorbeeld: P.J. Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie', *Bosche Bijdragen*, 30 (1971) 85-154; Valvekens, *De inquisitie*, 269-276.

in de rechtspraktijk nog steeds het inquisitoriale principe van reconciliatie na te streven. Toch werden zij doorgaans gewantrouwd door wereldlijke autoriteiten. De samenwerking verliep vaak moeizaam en niet zelden werden ketterijprocessen regelrecht gedwarsboemd. Het kwam steeds vaker voor dat inquisiteurs fysiek werden bedreigd door oproerige bevolking. Gedesillusioneerd door de moeilijke werkomstandigheden dienden verschillende inquisiteurs in de jaren 1560 hun ontslag in.²³

Toen de landvoogdes in 1566 bij wijze van noodmaatregel de plakaten opschortte en het vorstelijke mandaat van de beide inquisiteurs-generaal Baius en Tiletanus introk, was de kettervervolging de facto al op sterven na dood. De onbuigzame houding van de Spaanse koning Filips II, zoon en opvolger van Keizer Karel, in zijn ketterbeleid riep zodanig veel weerstand op dat de politiek-religieuze spanningen leidden tot extreem religieus geweld en een burgeroorlog. In de eerste jaren van de Opstand traden nog slechts sporadisch inquisiteurs op in ketterijprocessen. Wel deed de regering een beroep op hun pauselijke volmacht om kettters te reconciliëren met een algemeen pardon in 1572.²⁴ De Pacificatie van Gent (8 november 1576) bevestigde dus een bestaande toestand door de ketterijplakaten af te schaffen. Dit wordt vaak als 'het einde van de Inquisitie' beschouwd, maar in feite heeft inquisiteur-generaal Michaël Baius, de laatste overgebleven inquisiteur-generaal, zijn mandaat tot op het einde van zijn leven behouden. Toen hij in 1589 overleed, kwam er definitief een einde aan het nieuwsoortige inquisitieambt dat in 1524 op de rails was gezet.

23 P. Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*. (Assen 1966).

24 V. Soen, *Geen pardon zonder Paus! Studie over de complementariteit van het pauselijk en het koninklijke pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michaël Baius (1560-1576)* (Brussel 2007).

Portret van bisschop Franciscus Sonnius bij zijn aantreden als bisschop van Antwerpen in 1570. Sonnius (1506-1576) had theologie gestudeerd in Leuven en was kanunnik van het Sint-Janskapittel in 's-Hertogenbosch. In opdracht van de regering voerde hij inquisitieopdrachten uit in Gelderland en Friesland. Zijn voorstellen voor een reorganisatie van de bisdommen werden in de jaren 1560 grotendeels gerealiseerd. (Collectie Heemkundige Kring Son en Breugel)

De jaren van felle repressie waren toen al geruime tijd voorbij. Heterodoxie bleef evenwel bestaan. Hoe werd de vervolging ervan georganiseerd, na de ondergang van het vorstelijke repressiesysteem in de jaren 1560? Al in de jaren 1540 en 1550 waren voorstellen ter hervorming gedaan. Het belangrijkste kwam van de Utrechtse kanunnik en inquisiteur Franciscus Sonnius. In zijn voorstel voor de herstructurering van de bisdommen was ook een hervormingsplan voor de inquisitie vervat. Sonnius stelde voor om de verantwoordelijkheid voor de bestrijding van ketterij opnieuw bij de bisschoppen en hun officialiteiten te leggen, en in elk kathedraal kapittel zes kanunniken tot inquisiteur te benoemen.²⁵ In de jaren 1560 werd de diocesane structuur in de Nederlanden inderdaad grondig hervormd, maar door het oorlogsgeweld duurde het meestal meerdere jaren, zelfs decennia, vooraleer deze nieuwe bisdommen zich goed konden organiseren. Pas tegen het einde van de zestiende eeuw waren de meeste nieuwe bisdommen – indien ze nog niet waren opgeheven ten gevolge van de burgeroorlog – echt operationeel. De verantwoordelijkheid voor de bestrijding van ketterij en het onderzoek ernaar kwam zo weer bij de bisschoppen terecht. De kettervervolging viel terug in het oude middeleeuwse patroon.

Uitdagingen voor het inquisitieonderzoek

De geschiedenis van ketterij en inquisitie in de zestiende-eeuwse Nederlanden heeft al ruime aandacht van historici genoten. In de beredeneerde bibliografie haal ik enkele belangrijke titels aan. Lange tijd stonden vooral de 'slachtoffers' van de ketterrepressie in de belangstelling, maar recent is er ook meer onderzoek gebeurd naar de vervolgende instanties, vooral naar de inquisiteurs. Voor sommige steden en streken in de Zuidelijke Nederlanden is de ketterrepressie al behoorlijk grondig gedocumenteerd.²⁶ Uit al dat onderzoek blijkt de enorme juridische complexiteit van de kettervervolging. Er bestond op het lokale niveau dan ook veel variatie. Bovendien evolueerde de religieuze (en soms ook de juridische) context in de loop van de zestiende eeuw.

Om ketterijzaken te bestuderen bestaat de kunst erin om zoveel mogelijk relevante bronnen, van heel verschillende aard, te combineren

Om die verweven dynamieken beter in kaart te brengen is het nuttig om ketterijkwesties in het grootst mogelijke detail te bestuderen. Nauwkeurige detailstudies van specifieke ketterijzaken die zoveel mogelijk gegevens bij elkaar weten te sprokkelen, kunnen ons zowel de verspreiding van ketterijen als de repressie ervan beter doen begrijpen. Zij moeten niet alleen oog hebben voor het verloop van een ketterijzaak, maar ook voor de betrokkenen (vervolgden dan wel vervolgers) en de plaatselijke religieuze en juridische context en netwerken.²⁷ Zulk onderzoek vormt echter een enorme uitdaging, niet in het minst op het vlak van de bronnen. Procesdossiers zijn immers zelden substantieel bewaard, al komt men in archieven frequent losse documenten tegen die met ketterijzaken te maken hebben.

25 F. Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990) 10-27.

26 J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1564)* (2 delen, Brussel 1975); G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Antwerpen 1996).

27 Ik heb het zelf geprobeerd in mijn artikel over de Brusselse *lutheraenen*: Gielis, 'In reparationem scandalii' (zie noot 15).

Veel relevante bronnen voor dit soort onderzoek zijn verloren gegaan en daarom is de kans reëel dat er (té) grote lacunes zijn om bepaalde ketterijzaken te reconstrueren. Bovendien liggen de relevante bronnen verspreid. Omdat er geen centrale Inquisitie bestond in de Nederlanden, was er ook geen centrale archiefvorming. Daarom is het zaak om de archieven van bevoegde instanties uit te kammen (rekeningen, procesrollen, correspondentie, enzovoort). De onderzoeker zal een speurtocht moeten ondernemen langs verschillende archieven en bibliotheken. Om ketterijzaken te bestuderen bestaat de kunst erin om zoveel mogelijk bronnen, van heel verschillende aard, te combineren.

Er bestaan evenwel nog andere onderzoekspistes om het onderzoek verder vooruit te helpen. Niet alleen zou het verloop van het ketterproces moeten gereconstrueerd worden, en de betrokkenheid van verschillende autoriteiten daarin gedetecteerd, ook is het nuttig om een helder beeld te vormen van zowel het religieuze klimaat als de specifieke juridische context en de voornaamste actoren die daarin een rol speelden (geestelijken, landsheer, stadsbestuur, predikant, enzovoort). Daarbij kan een onderzoeker volgende vragen in ogenschouw nemen: Hoe waren zowel de verdachten als de vervolgers lokaal ingebed? In hoeverre speelden lokale conflicten een rol – werden aanklagers geïnspireerd door lokale en persoonlijke aangelegenheden? Hoe werd het ketterijbeleid van de regering lokaal vormgegeven? Wat was de impact van vervolging op een persoon, op zijn omgeving, op een gemeenschap?

Om een vollediger beeld te krijgen van de kettervervolging in de vroegmoderne Nederlanden is het nodig om gevallen van ketterij – of ruimer: van geloofsonderzoek – in hun lokale context te bestuderen en een studie te maken van een lokaal religieus klimaat. Het lokale perspectief kan allicht nog nieuwe inzichten in de kettervervolging opleveren, zeker omdat dat tevens meer comparatief onderzoek toelaat. Hopelijk kunnen we op die manier een vollediger beeld schetsen van lokale variaties en op zoek gaan naar de factoren die daarin in een rol hebben gespeeld.

Beknopte beredeneerde bibliografie

De vader van de inquisitiesgeschiedenis in België is de Gentse liberale historicus P. Fredericq. Hij publiceerde voornamelijk over de geschiedenis van de middeleeuwse inquisitie. Zijn nuttige bronnenverzameling, het *Corpus documentorum inquisitionis hereticae pravitatis neerlandicae* (5 delen, Gent en 's-Gravenhage 1889-1903), breekt helaas af in het jaar 1528. Pas in de jaren 1940 verschenen meer gedegen overzichten van de ketterijrepressie in de zestiende eeuw: J. Scheerder, *De inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw* (Antwerpen 1944) en P. Valvekens, *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw* (Brussel en Amsterdam 1949). Deze studies bevatten veel bruikbare informatie, maar voldoen niet meer aan de huidige standaarden van de historische wetenschap. Aan het einde van de twintigste eeuw pas verscheen een nieuwe omvattende studie: A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux* (2 delen, Brussel 1997-98). Deze studie beperkt zich tot de Zuidelijke Nederlanden. Aline Goosens publiceerde veelvuldig over dit onderwerp. Een goed overzichtsartikel is: A. Duke, 'The 'Inquisition' and the Repression of Religious Dissent in the Habsburg Netherlands 1521-1566' in A. Duke, J. Pollmann and A. Spicer, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Farnham 2009) 99-118. Zelf bestudeerde ik de organisatie van de kettervervolging en de activiteiten van inquisiteurs in de jaren 1520 in G. Gielis, *Verdoelde schaepkens. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven 2009). Samen met Violet Soen bracht ik een nieuw perspectief op het ambt van inquisiteur: 'The inquisitorial office in the sixteenth-century Low Countries. A dynamic perspective', in: *Journal of Ecclesiastical History*, 26 (2015) 47-66. De biografieën van enkele inquisiteurs bieden een inkijk in hun leef- en denkwereld en in specifieke ketterkwesties: P. Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdragen tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen 1966); P. Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkquisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie', in: *Bosche Bijdragen* 30 (1995) 85-154; J. Van de Wiele, 'De

inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de 16^e eeuw in Vlaanderen', in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden*, 97 (1982) 19-63; V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het pauselijk en het koninklijk pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)* (Brussel 2007); G. Gielis, *In gratia recipimus. Nicolaas Coppin en de inquisitie in de Nederlanden* (Leuven 2018). De bibliografieën van voornoemde studies bieden een goede wegwijzer voor verdere literatuur over het fenomeen inquisitie, over specifieke ketterijzaken en over de geschiedenis van de Reformatie in de Nederlanden.

Wie gevallen van ketterij in een lokale context wil bestuderen, moet een beroep doen op literatuur over de verspreiding van de Reformatie in een bepaalde streek of stad. Niet zelden is in de tijdschriften van heemkundige verenigingen al over dit thema gepubliceerd. Het is onmogelijk om daarvan een overzicht te presenteren, dus hier volgt slechts een greep uit het aanbod (gericht op de huidige Vlaamse provincies). Vooral wat betreft het grondgebied van oude graafschap Vlaanderen en de gewesten en steden in het huidige Noord-Frankrijk is er flink wat literatuur beschikbaar. Het bekendst is allicht de bijzonder rijke studie van J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1564)* (2 delen, Brussel 1975). Het Limburgse gebied wordt bestreken door W. Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht* (2 delen, 's-Gravenhage, 1937-1940) en door de onuitgegeven doctoraatsstudie van J. Vanhees, *Protestanten in Limburg (1518-1918)* (Brussel 1993). Deze laatste maakte een onuitgegeven licentiaatsverhandeling over *Protestanten in de Kempen (1518-1918)* (Brussel 1980). Van de steden is uiteraard Antwerpen het best bestudeerd door onder meer G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen 1996) en recent ook V. Christman, *Pragmatic toleration. The politics of religious heterodoxy in early Reformation Antwerp 1515-1555* (Rochester 2015). Enkele steden kwamen aan bod in de bundel met referaten van het Zesde Colloquium Brabantse Stad 1981, gepubliceerd in *Noordgouw* 19/20 (1984).

Recent verscheen in Nederland een interessant bundel onder redactie van Enny de Bruijn, *Volk in verwarring. Reformatie in Nederlandse steden en dorpen* (Apeldoorn 2017). Het zou wenselijk zijn moest ook voor België een dergelijke bundel worden samengesteld, met ruime aandacht voor de resultaten van lokaal gebaseerd onderzoek.

Biografie

Gert Gielis (1982) is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO Vlaanderen verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Zijn proefschrift uit 2014 handelde over de reacties van de Leuvense theologen op de Reformatie. Hij is de auteur van onder meer *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven, 2009). Verder publiceerde hij talrijke bijdragen over de geschiedenis van de ketterijbestrijding, over Leuvense theologen en over de geschiedenis van de katholieke hervorming in de vroegmoderne Nederlanden, zowel in academische als populariserende tijdschriften en bundels.